

NOSZTALGIKUS KÁRPÁTALJA-EMLÉKEZET

Vincze Kata Zsófia

DOI: 10.25116/kozelitesek 2018.1-2.3

A Kárpátaljáról elszármazott világiak és szimbolikusan hagyományőrzők sokkal kevésbé intézményesített közösséget alkotnak, mint a vallásos haszid csoportok. Évente szerveznek ugyan találkozokat, például Izraelben pészách utolsó szombatján a Bet Shemen-i erdőben, illetve az egykori munkaszolgálatosok, túlélők máig fenntartanak lazán szervezett kapcsolathálókat, léteznek kisebb kulturális örökségvédelmi célból létrehozott egyesületek (amelyek Izraelben és Amerikában voltaképpen betagozódnak a magyar zsidóság kulturális örökségvédelmi közösségébe). Ám még az egykori cionista szervezetek aktív tagjai is mára már sokkal inkább olyan informális emlékező-közösségeket alkotnak, amelyekben a háború előtti kárpátaljai városok, közösségek emléke, szubjektív öröksége képezi létformájuk, identitásuk, családtörténetük jelentős részét. Ezért ebben az írásban a szekuláris túlélők Kárpátalja-emlékezetének formáival foglalkozom.

Tanulmányomban azt a generációt vizsgálom, amely többszörösen úgy érzi, hogy a zsidóság történelmi pillanatának utolsó tanúja: egyrészt a kárpátaljai zsidók lakta városokk illuzórikusan „egységes”, „hagyományos” békebeli steti létmódjának széttöredezésére is emlékszik, amelyet talán már gyermekkorában is nosztalgikusan érzékelhetett, másrészt a kárpátaljai zsidóság teljes pusztulását is utolsó tanúként beszélheti el.

Dolgozatom kérdései arra irányulnak, hogy miként emlékeznek a Shoá-túlélők Kárpátaljára, miként örökítik át a lokális emlékezet alakzatait a következő generációknak, önmaguknak, az emlékezetörzés intézményeinek, illetve miként válnak toposzokká, motívumokká a szervezett emlékezet azon szüzséi, amelyek a történetek leitmotívumaivá lettek már számos ismert elbeszélés közvetítésével. Hipotézisem szerint az emlékezet elvárt, ismert struktúrákra, motívumokra hangolva cselekményesíti a múltat ahhoz, hogy beírja magát az európai zsidó/ európai/ csak a zsidók európai (?) történetírásába.¹ Hogyan integrálja a múlt hozadékát a jelenbe a veszteség-tapasztalatokra épülő biográfia? Milyen Kárpátalja-képzet él a Shoá után és a Szovjetunió utolsó évtizedében alijázók emlékében? A történetek olvasatához tartozik az is, hogy a mai visszaemlékezők számos shoá-történetet olvastak, többféle holokauszt filmet láttak, a zsidó emlékezés szervezői meghatározott módon kérdeznek, dokumentálnak, klasszifikálnak, archiválnak, ezáltal mintegy kondicionálva az emlékezetet. A lieux de mémoire-hoz (az emlékezés helyéhez) kapcsolódó emlékek, a megélt és az akadémiai történetírásból ismert közelmúlt történeti kontextusában íródó családtörténet témái, idézési modalitásai, állandó jelzői ezért sokszor összezsengenek. Nemcsak amiatt, mert az emlékezet megszervezésében

¹ A zsidó történetírás hovatartozásáról vö. például Vörös Kati Michael Silber kötetéről írt fejtegetéseit. Vörös Kati: *Magyar zsidó történet mint zsidó történelem*, Buksz, 2009, 200.; Silber Michael (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp*, Múlt és Jövő, 2008.

kialakultak adott módszerek, kérdőívstruktúrák, hanem mert a 20. századi zsidó memoáirodalom retorikája, szerkezeti egységei, felépítése, hangneme, az adott események tematizálása olyan analóg intertextuális szövegkörnyezetben jön létre, amely folklórként működve egyfajta makro-struktúrát képez a biográfiák, memoárok, visszaemlékezések végtelen továbbszerkesztése alá.

A következőkben néhány visszatérő emlékmotívumot vizsgálok meg a fenti kérdésselvetés alapján a saját interjúimat (mintegy 25 interjú), a Centropa kutatócsoportja által rögzített élettörténeteket (5 élettörténet), háttéranyagként a Jad Vashemben őrzött élettörténeteket figyelembe véve, illetve a kárpátaljai zsidó memoáirodalmat elemezve.

Ahhoz, hogy megértsük a zsidó történetstratégiák erkölcsi igazolásait, toposzainak értékkonnotációit, az argumentumok okozati moralitását, tudatosítani kell a zsidó biográfiákat gyűjtő emlékezés-politika célját is. Például a Záhor alapítvány, a Centropa, de még a Jad Vashem célja is elsősorban didaktikai akar lenni,² a múlt tudományos sűrűleírását hivatott elvégezni, amelyben a memoár-módszer a történelmi tapasztalatok személyes alulnézetét adja. Az emlékezés így morális kérdések megfogalmazását teheti árnyaltabbá, társadalompszichológiai tanulságokat összegezhet, történelmi tudatosságra int. Ugyanakkor nem utolsósorban a túlélők és leszármazottak családtörténetének felépítésében is segít: narratív formát ad annak, akinek a történet (sokáig) elbeszélhetetlen maradt.³ A narráció okozati lóugrásokkal ha nem is értelmezhető, de legalább az abszurditást émikus/étikus ki-be lépésekkel taxonomikusan követhetővé, olvashatóvá teszi. A szövegviszatekintés átlátható okozatiságokkal rendelkező jelen idejéből szinte skizoid módon értelmezhetetlen múltbeli történéseket, döntéseket, tapasztalatokat tesz láthatóvá, merevít ki – önreflexív módon – voltaképpen az elbeszélő számára is. Például milyen „szemléletváltásokat” igényelnek a szövegek keletkezésekor már abszurdá váló ideológiák, paradigmák, rendszerek fogságában megélt családi drámák: a szerkesztés koherencia-elvei felfüggesztődnek például abban a történetben, amikor a család teljesen kitagadta az interjúalany nővérét, mivel nem zsidóhoz ment férjhez Munkácson. Az anyja szabályszerűen süvét ült, elgyászolta az addig pótanyaként imádott idősebb nővért, majd a nevét sem volt szabad kiejteni, még az Auschwitzba tartó vagonokban sem. Néhány mondattal később az elbeszélő magyarázó megjegyzések igénye nélkül említi, hogy mindhárom fia nem zsidó házastársat választott, és ez is ugyanolyan rezignáltsággal természetes.

---

² A Yad Vashem ars poeticája: „A felejtés száműzetés. Az emlékezés szabadulás.” (Báál Sém Tov) Elsődlegesforrásokra támaszkodva, személyes történetekre építve kívánunk segítséget nyújtani a holokauszt és más genocídiumok oktatásához, tolerancia-oktatáshoz. Az emlékezés fontosságát hangsúlyozzuk a társadalmi traumák feldolgozásában. Szeretnénk, ha a következő generációk érzékenyen közelítenének a közelmúlt társadalmi traumáihoz, segítséget kívánunk adni ahhoz, hogy a XX. század drámai társadalmi eseményeinek következményeire megértő empátiával tekinthessenek. Rögzítjük, dokumentáljuk és archiváljuk a személyes emlékeket: interjúkat, visszaemlékezéseket, írott memoárokat, fotókat és dokumentumokat, és hozzáférhetővé tesszük őket weboldalunkon és nyomtatott kiadványainkban.” (www.yadvashem.org)

³ A jelenségről lásd György Péter: *Apám helyett*, Budapest, Magvető, 2011.

Az emlékezés szervezői többnyire azon jó szándékból indulnak ki, hogy minél több személyes fotót, dokumentumot, minél egyénibben színezett élettörténetet gyűjtenek össze⁴ és ezt minél alaposabb kontextusfeltárással vizsgálják,⁵ annál érthetőbbé válik a 20. századi zsidó történelem, amelyben az igazságot a sokféle élő vallomás változatos és plasztikus részleteinek összecsengése igazolná. Mintha a személyes résztvétel elbeszélésével (a Jad Vashem a testimonial terminust használja), a tanúság sűrűleírása révén gerjeszthető empátia lenne a „másik, a letűnt, az eltűnt világ” megértéséhez szükséges hermeneutikai kulcs, hiszen minél empatikusabban közelíthető a történelem, annál kevésbé ütközik a múlt érthetetlennek minősített „másságának” megértést kioltó argumentumába.

Azonban úgy tűnik, a Shoá eddig ismert oral historyja mélyen rögzítette az európai zsidó élettörténetek retorikai és tematizálási lehetőségeit: ha arra vagyunk kíváncsiak, miként emlékeznek az elszármazók Munkácsra, Beregszászra, Ungvárra, Nagyszőlősrre, hogyan éltek, a visszaemlékezők többnyire akkor is a Shoá-történeteikből tudnak építkezni, ha a legkevésbé akarnak a holokausztról még egyszer beszélni (mivel általában egyszer már valamilyen szervezet felkérésére beszéltek).⁶ Különös módon az egykori életvitel felidézésének keretei önkéntelenül, reflektálatlanul is, de kitapinthatóan a holokauszttagadó vagy a holokauszt tapasztalatát más történelmi katasztrófa tükrében relativizáló, vagy a zsidóság európai jelenlétét elbanalizáló érvekre adott magyarázatok lesznek.⁷

Az általánosítások elkerülhetetlen bűnébe esve, csupán tendenciákat letapogatva megállapítható, hogy mélyebb különbségek vannak a már a háború előtt is asszimilálódó kárpátaljai családból bevallottan szekulárisává válók között a tekintetben, hogy a mai Ukrajnában, Magyarországon, Izraelben vagy az Egyesült Államokban folytatják az életüket, illetve a szerint, hogy a visszaemlékezők gyerekei milyen zsidó identitást választanak maguknak. Lényegesen átírja a hely emlékezetét az emigráció időpontja. Azok, akik a háború után hagyták el Kárpátalját és soha nem akartak utána visszalátogatni

⁴ A Jad Vashemben több mint 30.000 élettörténet, több tízezer napló, memoár alkotja a visszaemlékezés korpuszt. Céljuknak a gyűjtést, vizsgálatot és a publikussá tételt jelölik meg. „the task of Yad Vashem is to collect, examine and publish testimony of the disaster and the heroism it called forth...”.

⁵ A Centropa alapítvány jelszava szerint arra kíváncsiak, miként éltek, és nem arra, hogy miként haltak meg a zsidók a 20. században. Adatbázisukban jelenleg angolul több mint 1300 (1910–1935 között született) túlélővel készített interjú és 20 000 fénykép érhető el. A magyar oldalon több mint 220 családtörténet és a hozzátartozó közel 5000 darab fénykép található, de vannak német, lengyel, román, orosz, bulgár, cseh stb. nyelven készült interjúk, élettörténetek. A kárpátaljaiak élettörténete többnyire oroszul készült.

⁶ Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*, Budapest, T-Twins, 1993; Erős Ferenc: *A zsidó identitás Magyarországon a második világháború után*, in: Holocaust emlékkönyv, Budapest, 1994. 200–205.; Erős Ferenc–Echmann Bea: *Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésekben – Gondolatok egy másodikgenerációs interjú kapcsán*, in: Erős Ferenc (szerk.) *Azonosság és különbözőség – Tanulmányok az identitásról és az előítéletekről*, Budapest, Scientia Humana. 1996., 97–113.; Erős Ferenc–Kovács András: *The Biographical Method in the Study of Jewish Identity*, in: Hofer Tamás–Nidermüller Péter (eds.) *Life History as Cultural Construction/Performance*, Budapest, MTA, Néprajzi Intézet, 1988. 345–356.

⁷ Az emlékezés-politika-feldolgozás-változásairól vö. pl. Aleida Assmann gondolatait, akiszerint a kritikai *Vergangenheitsbewältigung* időszaka a nyolcvanas évek közepén lezárult, azóta inkább a „múltmegőrzés” (*Vergangenheitsbewahrung*) és a megbékélési politikával próbálkoznak (*Versöhnungspolitik*). Aleida Assmann: *Wendepunkte der deutschen Erinnerungsgeschichte*, in: Ute Frevert és Aleida Assmann: *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit. Von Umgang mit deutschen Vergangenheiten seit 1945*, Stuttgart, DVA, 1999.

(az interjúalanyok több mint egyharmada), sokkal szélsőségesebb érzelmi végletekben emlékeznek, míg akik a Szovjetunió idején jöttek el, immár felnőttként is feldolgozhatták a városok, helyek drasztikus átváltozását, tanúi lehettek a változás következményeinek, ha nem is békéltek meg az egykori közösségeket ért változásokkal, de Kárpátalja-történetük nem zárul be végérvényesen az alijával. Ugyanakkor – szemben az Izraelben újjáépítkező, a háború után közvetlenül alijázókkal, akik zökkenőmentesebben élik meg a szekularitásukat – a Szovjetunióban családot alapítók a '80-as évektől egyre fontosabbnak tartották a gyerekeik vallásos nevelését, a szimbolikus hagyományőrzést.

Az általam vizsgált interjúkban két véglet van: a Kárpátalja-nosztalgia annál reménytelenebbül zárul be a háború előtti idill és az utána következő borzalmak kontrasztjával legfeljebb a hivatalos történelem, irodalom távolságába, minél kevesebb kapcsolódása van egy zsidónak mondható családtörténet folytatásához. Ahol a történelmi, társadalmi akkulturációs interakciók kiiktatják a túlélők szempontjából a zsidó kultúrának tartott elemeket a leszármazottak életéből, ott a szülőföld-nosztalgia a múlt történelmi exegézissel fejtegethető „másságok” furcsaságává lesz. Azokban az esetekben, ahol a túlélők a következő generáció számára történeteiket, kulturális tudásukat – számukra zsidó kulturális tartományban – „hasznosítani” tudják, a múlt tapasztalati tőkéje konvertálható bázist képez a családtörténet koherens folytatásához. Különös tanulsága az interjúknak az is, hogy minden olyan emlék, történet, tapasztalat, amely a háború utáni Kárpátaljához kapcsolódik (azok számára, akik a '80-as évek elejéig még a Szovjetunióban éltek), a háború előtti zsidó kisvárosok részletezőbb, nosztalgikusabb autenticitás illúziójának perspektívájába kerül, és szűkszavúan vázlatosra zsugorodik. Mintha még nem lenne kidolgozva az a nyelvi, tematikai keret, az élettörténeti struktúra, amivel a túlélés utáni szovjet zsidó életről lehetne beszélni, vagy ennek már méltó helye sem lenne az élettörténetekben. Ez teljesen szemben áll az Izraelben letelepedettek elbeszéléseivel, akiknek a háború utáni családtörténete az aliját követően nyer értelmet, az élettörténetben ettől kezdve vált produktív szemléletűvé és épül fel perspektivikusan sokfelé ágazó cselekményszálra bomolva.

Az Izraelben és az Amerikában letelepedettek háború utáni élettörténetei között az az alapvető különbség látszik, hogy noha mindkét életstratégia a kivándorlók második generációjától a magánéletben is teljes nyelvváltást és jelentős kulturális adaptációt követelt, mégis úgy tűnik, mintha az Amerikában letelepedettek és leszármazottaik sokkal inkább kelet-európaiságukból építenék fel az amerikai zsidó identitásukat önmaguk és a következő generáció számára is. Míg ezzel szemben mintha Izraelben az egységes nemzeti identitás⁸ koherenciájára törekvő történelemszemlélet és az alija utáni beilleszkedés politikájának elkerülhetetlen áramlatában csak egy már leülepedő izraeli-

---

⁸ Az izraeli nemzetteremtés szolgálatába állított európai történelmi múlthasználat különféle történelemszemléletek ütközéséről l. David N. Meyers: *Re-Inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist return to history*, Oxford, 1996. Vagy érdemes megfigyelni az európai nemzetiségi származás szerepét az izraeli történelemkönyvekben és történelmi szöveggyűjteményekben. Vö. ehhez Jakob Katz oktatáspolitikai törekvéseit egy nemzeti történelmi tudat megteremtése érdekében: Jakob Katz: *Israel and the Nations*, 3 köt, Jerusalem, 1945–1950

zsidó identitás elfogadása és interiorizálása után engedhetnék meg maguknak (néhány évtizeddel később) az európai gyökerekhez való nosztalgikus visszanyúlást.

Talán a múltidézés egyik technikája a családtörténetet „meggyógyító” gettó-nosztalgia. A gettó-nosztalgia a kulturális viselkedés visszatérő kísérteteként az asszimiláció, modernizáció termékének tartják,⁹ amelyben a zsidó gettólét irodalmi, művészeti ábrázolásban romantizálódik. Gondolunk itt Moses Hess, Karl Emil Frazos, Daniel Stauben, Leopold Weisel, Alexandre Weil, Berthold Auerbach vagy éppen Heine recepciójára, netán Solomon Alexander Hart munkáinak hatására.¹⁰ Talán még nagyobb hatása van azoknak a ponyvatörténeteknek, dallamoknak, emléktárgyaknak, gettó-zsáner reprodukcióknak, amelyek a háztartásokat dekorálták, majd a filmek, történetek, termékek judaizálására használt ún. zsidó kulturális specifikumok kultúr-sztereotípiákká merevedtek.¹¹ A romantizált gettó-fikciót ugyanakkor szintén egy illúzió hozta létre: a sosemvolt hagyományos vallásos egység (az ortodoxia retrospektív fikciójának)¹² elvesztése fölötti sajnálkozás, a szubjektív idő mindenkori elkerülhetetlen történeti veszteségtapasztalata. A háború előtti kárpátaljai zsidóság éppen az a generáció, amely a kulturális emlékezet mechanizmusában a hagyományos életformára úgy emlékezhet, mint éppen e széttöredezés utolsó óráinak tanúja, amit megerősített az is, hogy a körülötte levő történelmi és valláskritikai diskurzus folyamatos referenciáival tudatosított. A vallásos, hagyományos világ szétfoszlásának történelmi képzetei,¹³ illetve a tudatos asszimilációs folyamatok az ezek következményeivel való folyamatos számvetés, sajtóreflexió, belső megszorítások, reformok és külső rendeletek között zajlottak.¹⁴ Kárpátalján azonban az asszimiláció fenyegetésére (a 400 hitközség egy kivételével mindegyike ortodox) az éppen hagyományosnak tartott hagyományba menekülés szolgált társadalmi válaszként.

Ha megfigyeljük, hogy milyen városképet őriznek, építenek újra és idéznek ezek az élettörténetek, voltaképpen az oppenheimi vagy G. E. Opitz-i 19. századi asszimilációs félelemtől vezérelt zsidó gettó-nosztalgijának szomorú arcai, a közösség melengető családi hangulatai, a vallás misztifikált ősisége, a gyerekkor bája, a meggyötört sorsok spiritualitásának nagysága, a leleményesség és túlélés furfangjai

⁹ Hess, Jonathan M.: *Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction*, *Jewish Quarterly Review*, 97. 4., 2007. 576–615.; Cohen I. Richard: *Nosztalgia és a „gettóba való visszatérés”*, *Múlt és jövő*, 2002/2-3. 19–40.

¹⁰ Veidlinger, Jeffrey: *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*, Indiana University Press, Bloomington, 2009; Hess, Jonathan M.: *Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction*, *Jewish Quarterly Review*, 97. 4., 2007. 576–615.

¹¹ A nosztalgia-irodalomról még Susan Steward: *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*, Duke University Press, 1993; Edwards S. Casey: *The World of Nostalgia*, *Man and World* 20, 1987, 61–384.

¹² Vö. Silber Michael: *Az ortodoxia kitalálása*, in: *Magyar zsidó történelem – másképp*, *Múlt és jövő*, 2008.; Walter Pietsch: *Reform és ortodoxia – A magyar zsidóság belépése a modern világba*, *Múlt és jövő* kiadó 1999

¹³ Katz, Jakov: *A végzetes szakadás. Ortodox és neológ szétválás a Magyar zsidóságban: a szakadás eredete, befolyása és következményei*, in: *Múlt és jövő* 1991/1. 49–55.; Katz, Jakov: *Kifelé a gettóból*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995; Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*, *Múlt és jövő* Kiadó, Budapest, 1999; Katz, Jakov: *Hagyomány és válság*, *Múlt és jövő* Kiadó, Budapest, 2005.

¹⁴ Karády, Viktor: *„Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához.”* *Világosság* 1993/3. 33–60; Kovács András: *Az asszimilációs dilemma*, *Világosság* 1988/ 8-9. 605–613;

köszönnek vissza egy még fájdalmasabban bájosabb, kelet-európaibb steti-nosztalgiában. Érthető módon az amerikai/izraeli és a Szovjetunióban élő visszaemlékezők nosztalgia-repertoárja a környező populáris kultúra által forgalmazott zsidó kultúrelemeket ötvözi. Az Izraeliek számára eufemizálódott pesti zsidó „fake-lore” és „folklorizmus”-nak nevezett nosztalgia-kultúra (zsidó humor, zsidó gasztronómia, magyar nóta) keveredhet a munkácsival, ungvárral. Az Amerikában letelepedettek számára a *Hegedüs a háztetőn* atmoszférája szolgál a beregszászi benyomások számárvezetőjeként, ahogy az egyik történetben megfogalmazódik: „Mintha hegedűszó szólt volna az utcán”. (Igaz, kiderült, hogy akár lehetséges is volt, mivel a család az általuk vezetett kocsmá mellett lakott.) Nyilván itt az „olyan mintha” és az autenticitás-átélésének illúzióján keresztül tudatos játszmákról van szó, amelyekben a felek összekacsintanak, az autenticitást kereső/felidéző fogyasztó és az „autentikus zsidó kultúrát” forgalmazó/megidéző egy ahistorikus élményt keres, élményt árul, egy természetes lelki igényt szolgál ki.

Egyik legfontosabb elem ebben a kárpátaljai kisvárosok, falvak 20. század elejére kialakult zsidó arca, amelyet különös módon pozitívvá fordult antiszemita kölcsön-frazeológiával írnak le: „Munkács teljesen elzsidósult...” „Zsidó kézen volt addigra már a kereskedelem, ipar. [...] Zsidó kézen volt a teljes faárusítás.”¹⁵ A 25 életútinterjú, élettörténet visszatérő emlékezetalakzata az egykori város zsidó közösségének számaránya, illetve a hagyományos zsidó életformát kiszolgáló infrastruktúra, amely etnikailag olvashatóvá, biztonságosan „belakhatóvá” otthonossá, sajátta tette a várost. „Szombaton minden zárva volt. A nem zsidók is tudták, mindent pénteken be kell szerezni a vasárnaphoz, mert a zsidó üzletek péntek délben bezártak”. „Jött a samesz, kiabálta, jön a szombat, jön a szombat, ilyenkor húzták le a kirakatokat, zártak be”.¹⁶ Minden munkácsi és ungvári interjúalany, de minden Munkácsról készült tanulmány is első paragrafusai között említi, hogy a város fele zsidó volt, mintha az arányok tennék az azután történetek elfogadhatatlanságát még elfogadhatatlanabbá. Mint tudjuk, a források szerint 1921-ben Ruszinszko 604 745 lakosából 93 023 volt zsidó, a népesség 15,28%-a. A kárpátaljai zsidók közül 79 722 vallotta magát zsidó nemzetiségűnek (a zsidóság 85,7%-a), 1939 után viszont anyanyelv szerint 70%-uk volt magyar, a többi jiddis, szlovák és ruszin. A csehszlovák állam külön nemzetiségként tartotta számon a zsidókat, hogy ezzel csökkentse a magyarok és németek számarányát. 1941-ben éppen fordítva, ahhoz, hogy a a magyarság száma legyen magasabb, a magyar nyelvű zsidókat magyarnak tekintették, és csak a jiddis anyanyelvűeket jegyezték be zsidónak (78 699 fő). Ebben az időben Kárpátalja területének összlakossága 1 031 815 fő volt, ebből a zsidó vallásúak száma 146 199, vagyis a lakosság 14,2% -a. A háború előtt a kárpátaljai városokban a zsidóság aránya legfőképpen Munkácsra volt magas, 43%, Ungváron 27%, Nagybereznán 31%, Beregszászon 30%, Nagyszőlősen 31%, Alsóverecskén 24%, Huszton 26%.¹⁷

¹⁵ Vö. erről Karády Viktor: *Önazonosítás és sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 34–35.

¹⁶ Sch.I. Munkács, Interjúkészítés 2011, New York, V. K. Zs.

¹⁷ Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1933–1955*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1995;

Nyilván a nosztalgia-szervezte idézési modalitásokat a vészkorszak utáni zsidó város teljes elpusztulása erősíti fel,¹⁸ hiszen nemcsak az addig rendezettnek érzékelt élet-ritmus, világkép, a kultúra és a város, hanem a teljes családi és társadalmi kapcsolatháló is megsemmisült.¹⁹ Talán éppen ezért az elszármazók későbbi közösségei – akiket a vallás, a haszidizmus vagy organikus, rokoni szálak nem kötnek össze – csupán az emlékezésre épülhetnek, és így válnak emlékezésközösségekké. Az integrációteremtés, a közösség összetartozását erősítő eszközök egyike, a „mi sokan együtt” toposz majdnem mindegyik visszaemlékezésben megjelenik: „Munkács zsidó város volt. Így is nevezték: a kis Jeruzsálem, itt volt a haszidizmus központja. Munkács lakosságának több mint felét zsidók tették ki, ez mintegy tizenötezer embert jelentett”.²⁰ Az emlékezet szubjektivizálja a számokat, főként, ha a „mi” és „ők” kontúrajait igyekszik meghúzni: „Munkácson majdnem csak zsidók laktak, nem is emlékszem, csak egy-két nem zsidó szomszédra. Úgy is hívták az utcánkat, Zsidó utca. Csak később, az iskolában láttam, hogy nem zsidók is vannak, pedig mi nem voltunk sem haszidok, sem ortodoxok”.²¹ Valóban voltak olyan világi elemi iskolák, ahol az osztály teljes létszáma zsidó gyerekekből tevődött össze,²² ám a visszaemlékezés természetesen szépít, homályosít, dramatizál. „A kézművesek, mesteremberek javarésze zsidó volt. A kereskedelemben is meghatározó volt a szerepük. Volt néhány zsidó üzlet a külvárosban is, de azok sábat idején nem nyitottak ki, és ehhez a nem zsidó származású helybéliek is alkalmazkodtak, úgyhogy péntek délig elintézték a bevásárlást [...]. No és ott voltak még a zsidó értelmiségiek, orvosok, tanárok, jogászok.”²³ „Szombatonként a város kihalt, a zsidók a zsinagógába mentek. Szombaton minden üzlet és műhely be volt zárva, mert a kereskedők és az iparosok zsidók voltak. A nem zsidó emberek is hozzászórtak ehhez az életvitelhez. Tudták, hogy szombaton szinte semmit sem lehet venni, majdnem minden üzlet zárva van. Ezért aztán ők is csütörtökön, pénteken vásároltak be, mint a zsidók. Sok zsidónak volt műhelye, üzeme. A kereskedelem gyakorlatilag zsidó kézben volt, a kis boltocskáktól kezdve a nagy üzletekig. A faanyagok nagykereskedelmével is a zsidók foglalkoztak. Ez egy teljes termelési lánc volt. Először is voltak favágó szövetkezetek, ők vágták a fát, aztán a faanyagot fűrésztelepekre szállították, ezek is zsidók tulajdonában álltak, onnan

---

Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására, in: Kovács András (szerk.) *Zsidók a mai Magyarországon*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002. 101–127; (vö Ságvári Ágnes: *Holocaust Kárpátalján 1941*, Múltunk, 1999/2. 115–154. és Ságvári Ágnes: *Tanulmányok a Magyarországi Holokauszt történetéből*, Napvilág Kiadó, 2002. 24–40; Haraszi György: *Két világ határán*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999

¹⁸ Karsai László: *Zsidó sors Kárpátalján 1944-ben*, Múlt és jövő, 1991/3. 60–66.; Tóth Gábor: „Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó” – *Deportálások Kárpátalján a második világháború idején*, Európai Kisebbségkutatások, Műhelytanulmányok, 32, Budapest, 2008.

¹⁹ Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, Columbia UP, New York, 1994.; Braham, Randolph L.: „Rescue Operations in Hungary: Myths and Realities.”, *East European Quarterly* 38.2 (2004): 173–204.

²⁰ E. G. Született Munkácson 1923-ban, az interjút készítette: Inna Galina, az interjúkészítés időpontja: 2003. április, az interjút fordította: Jagodics Edit, Centropa.

²¹ S. I. Született 1933-ban Munkácson, interjúkészítés 2012, V. K. Zs.

²² Vö. Bányai Viktória tanulmányát ebben a kötetben: Bányai Viktória–Fediéc Csilla–Kmoróczy Szonja Ráhel: *Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013

²³ H. T. Az interjút készítette: Ella Levickaja, az interjúkészítés időpontja: 2003. október, fordította: Molnár János, Centropa.

pedig a földolgozott fa nagykereskedelmi raktárakba került, ahol mindent meg lehetett vásárolni: a házépítéshez szükséges deszkáktól, gerendáktól kezdve a tűzifáig. Sok gazdag ember volt, de persze a zsidók között sokkal több volt a szegény ember, mint a gazdag. Nagyon sok zsidó iparos volt: szabók, cipészek, asztalosok, lakatosok. A fodrászok is mind zsidók voltak. Munkácson volt egy szokatlan foglalkozás, amit nők űztek. Minden férjes zsidó asszony parókát viselt. [...]. Munkácson körülbelül húsz zsinagóga és imaház volt. Mindegyiknek saját rabbija volt, és minden rabbit egy samesz szolgált ki. Sok héder volt. A melamedeken kívül dolgoztak ott még behelferek, azaz segítők. A gyerekeket hároméves kortól adták héderbe, és a csöppségekre vigyázni kellett. Ez volt a behelfer feladata. Voltak emberek, akik körülmetélték az újszülötteket, őket mohélnak hívták. Voltak, akik vallásos könyveket, imatartozékokat és egyéb, az ünnepekhez szükséges dolgot árusítottak. Munkácson két sajhét volt. Az egyik zsinagóga mellett volt egy ház, ott dolgoztak a sajhetek. A zsidók főleg baromfit ettek: csirkét, libát. Nem maguk vágták le az állatokat, mindig elvitték a sajhethez. Ezt a helyet slobriknak hívták. A slobrik a Munkács környéki dialektusban használatos szó volt. Volt benne egy nagy szoba, ahol sábesz előtt mindig rengeteg ember gyűlt össze. A pult mögött ott állt mindkét sajhét.”²⁴

A város zsidóságának leírásában a gyerekkor, a békebeli idők elveszett szociográfiai paradicsoma feletti nosztalgia-retorika szervezi a visszaemlékezések zömét. A nosztalgikus emlékezet-stratégiák része a kisváros közösségének és a család harmonikus együttélésének pozitív megidézése, a koherenciát teremtő szükséges cselekmény-elemek szubjektív eltúlzása, a szegénység, a nyomor eufemizálása, az idillikus és borzalmas kontrasztja, az átmenetek ködösítése, a vallási rituálék bájosítása, az ünnepek romantikus felmagasztosulása, az interiorizált pozitív zsidó sztereotípiák zsidó önképbe épített szituatív használata (tanulás, intelligencia, nyelvtudás, alkalmazkodási képesség) vagy a konfliktusok, ellentétek eltörlése. Például az interjúk gyakran kiemelik (általában rákérdezés nélkül is) a háború előtti kárpátaljai nemzetiségek idillikus **békés együttélését**. K. M.: „A háború előtt Kárpátalján nem volt antiszemitizmus. Huszt járásban éltek románok, magyarok, csehek, ukránok, zsidók, együtt élt minden nemzetiség, semmiféle ellenségeskedés nem volt. Mind jó barátságban voltak, a szomszédok segítettek egymásnak. Nem nemzetiség szerint osztályozták egymást az emberek sem Ausztria-Magyarországon, sem a csehek idején.”²⁵ H. T.: „Munkácson nem volt antiszemitizmus, sem az osztrák-magyar, sem a csehszlovák fennhatóság idején.”²⁶ S. H. Ungvárról: „A második világháborúig ez egy kis kellemes európai városka volt mintegy negyvenezer fős lakossággal [...] Ungvár lakossága soknemzetiségű volt. Éltek ott magyarok, csehek, rutének,

²⁴ E. G. Született Munkácson 1923-ban, az interjút készítette: Inna Galina, az interjúkészítés időpontja: 2003. április, az interjút fordította: Jagodics Edit, Centropa.

²⁵ K. M. Királyházán született 1891-ben. 2003-ban lejegyzett életinterjú, az interjút készítette: Ella Levickaja, fordította: Herczeg Ferenc (centropa.org).

²⁶ H. T. Az interjút készítette: Ella Levickaja, az interjúkészítés időpontja: 2003. október, fordította: Molnár János.

zsidók, kis számban oroszok, cigányok. A zsidók Ungvár lakosságának mintegy harmadát képezték. A különböző nemzetiségű emberek Ungváron barátságban éltek egymással, nem volt konfliktus a nemzetiségek között. Ungvár zsidó lakossága főleg, de nem kizárólag iparral és kereskedelemmel foglalkozott. Voltak zsidó orvosok, ügyvédek, tanárok is. Persze a zsidók között sokkal több volt a szegény, mint a jómódú ember.” K. B. Munkácsról: „szimbiózisban éltünk itt rutének, csehek, magyarok, németek, románok. Egyik kölcsönt adott, másik megtermelte, másik eladta, harmadik könyvelte, volt akinek földje, gazdasága volt, boltja, negyediknek kocsmája, kézről kézre összedolgoztunk mint egy nagy masina, nem volt itt semmi baj, hogy ki zsidó, ki magyar, beszéltünk mi minden nyelven, mikor milyen volt az igény.”²⁷ „[A nagybereznai iskolában] semmiféle antiszemita megnyilvánulás nem volt. Megesett, hogy verekedtünk, veszekedtünk, de ennek nem volt nemzetiségi színezete. A barátaim között voltak zsidók is, nem zsidók is.”²⁸

Az emlékezet kontrasztokban a későbbi tapasztalatokhoz viszonyítva cselekményesíti retrospektíve a benyomásokat, ebben a kronologikus tapasztalatban pedig a munkatáborok és Auschwitz felől a háború előtti időszak a gyerekkor idealizálása mellett a béke, a „békeidők” történelmi idealizálásával is tetéződik. Európai viszonylatban ugyan békésebb viszonyok között élt itt a zsidóság, de a népi antiszemitizmus hiánya a békítő emlékezés túlzása, hiszen számos pogromról, vérvádról, judeofób babonák terjedéséről, az antiszemita sajtó virágzásáról és komoly nemzetiségi ellentétekről tudunk ebből a korból.²⁹

Mintha minden nap sábesz lett volna

A szekuláris elszármazottaknak nemcsak saját vallástalanságukkal kell megbirkózniuk, hanem a kárpátaljai haszidizmus kialakult mítoszával is, amelynek népszerű örökségéből kizárva érzik magukat. A vallásos életforma (amelyből már kiléptek) egyrészt a múlttal való megbékélés és a múlt jelenbe integráló szándékával elevenedik meg, másrészt – paradox módon – a „meghaladott”, elhagyott „sötét” világ képzeteként is továbbél. „Az, hogy a nővérem egy nem zsidóhoz ment hozzá, szörnyű tragédia volt a szülők számára. Anyám egy hétig süvet ült Szerénáért, ahogy a halottakért szokás. És többet nem volt hajlandó Szerénával találkozni. Bár Szeréna férje jó férj és csodálatos ember volt, nem volt zsidó. Egy időben Munkácson laktak, kivettek egy lakást, én meg is látogattam őket. Anyámnak nem mondtam meg, hogy Szerénához megyek. Anyám soha többé nem látta őt, a jelenlétében Szerénának még a nevét sem volt szabad említeni. Ezért aztán Szeréna a férjével Ungvárra költözött, mert Munkácson nem tudtak volna megmaradni a szóbeszéd és a szülők miatt. A vagonban,

²⁷ T. C. Ungvár, interjúkészítés 2012, Izrael.

²⁸ S. H. Ungvár, az interjút készítette: Ella Levickaja, az interjúkészítés időpontja: 2004, az interjút fordította: Jagodics Edit.

²⁹ Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban*, Új Mandátum, Budapest, 2000, 31–373; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, Osiris, Budapest, 2001; Vörös Kati: *The Jewish Question, Hungarian Sociology and the normalization of antisemitism*, Patterns of Prejudice, Volume 44., 2010; Vörös Kati: *Judapesti Buleváron*, Médiakutató, 2003 tavasz . Vagy irodalmi intencióval: Illés Béla: *Kárpáti rapszódia*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983; Schön Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt*, Kolozsvár, 1991.

ami Auschwitzba vitt minket, mondtam anyámnak, hogy „Jó lenne tudni, mi lehet Cikával”. Szerénát ugyanis otthon Cikának becéztük. Anyám erre azt mondta: „Ne is beszélj róla, nem akarom hallani. [...] A fiainkat úgy neveltük, ahogy a szovjet gyerekeket nevelték. Kisdobosok, úttörők, komszomoltagok voltak. Orosz iskolában tanultak. Otthon magyarul beszélünk, de magyarul nagyon rosszul tudnak, bár tudnak beszélni magyarul, ha muszáj. Ezenkívül még angolul tanultak mindketten. A jiddist a családban gyakorlatilag nem használjuk. Egyáltalán nem! De ők tudtak a zsidó hagyományokról. A zsidó ünnepeket sohasem felejtettük el, de nem tartottuk őket. Zsidó ünnepeken elmeséltük a gyerekeinknek, hogy miről szólnak ezek az ünnepek. Megmutattuk nekik, milyen játékokat játszottunk mi annak idején.”³⁰

„Ortodox családban nevelkedtem, jesivában tanultam, de a holokauszt után nem lehetett ezt tovább. Az a világ szétesett. Nem volt kivel várni a szombatot. A zsidó vallást nem lehet magányos áhítatban ünnepelni. Kell a nagy asztal és hozzá a család. Manistana, afikomán nélkül nincs Széder este. Nagycsalád nélkül nincs vallás. Az ünnepekben a készülődés a legjobb. Mi gyerekek vittük a csirkét a sajterhez. Ma már pékség, sajter, mikve, nyüzsgő síl nélkül, mi lehet? [...] Persze, hogy kommunista lettem, végre egyenjogú, megkülönböztetés nélkül [...]. Most csak magányos és kiábrándult vagyok. De azért a gyerekeim valamit tovább visznek. 1998-ban alijázott a lányom, utána a fiam is, de onnan mindketten mentek tovább Amerikába.”³¹

A tradicionális életforma az egykori család és a szegénység asszociációs láncába tartozik. A veszteség-érzet idézi fel, azáltal a vallásosság nosztalgikus zsánerképpé válik, ebben az idillben a történetmondó a szegénységgel is megbékél. „Azok voltak életem legszebb évei. Soha többet nem éreztem annyira felszabadultnak magam. nem kellett szégyellni, hogy zsidók vagyunk, mert mindenki az volt. [...] Ha visszaemlékszem, az az érzésem, mintha mindig szólt volna az utcán egy hegedűszó. Meglehet, mert a kocsmá mellett laktunk, de mégsem hiszem, csak így él bennem. **Mintha minden nap sábesz lett volna...** [...] Az utcán mindenki jiddisül beszélt. Ki is volt írva jiddisül, magyarul. Jöttek az ünnepek, jött a szombat, Rosh Ha Sana, Jom Kipur, Szukott, Hanuka. Az évnek megvolt a rendje, ma már évszakok sincsenek, akkor lassabban telt az idő, és minden nap volt valami szívmengetően fájdalmas vagy boldogságos. A melamed megdicsért az apámnak, emlékszem, ugrálva mentem haza [...], minden apróság nagy öröm volt. A nagyapám mindig adott cukorkát, diót és játékokat.”³²

„Minden évnek megvolt a maga rendje, minden ünnepet megtartottunk, pedig nem voltunk nagyon ortodoxok.” „Most már nem is tudom, mikor vannak az ünnepek, néha kapok a hitközségtől naptárat. Pészachkor hoznak maceszt is. De már csak kidobom, egyedül nem ér semmit. Gyerekkoromban a legszebbek a Széderek voltak. Mindenhonnan jöttek a rokonok. A második este sok vendégünk

³⁰ G. T. Munkácson, az interjút készítette: Inna Galina, az interjúkészítés időpontja: 2003. április, az interjút fordította: Jagodics Edit, Centropa.

³¹ B. Z. Interjúkészítés 2011, New York.

³² B. Sz. Ungváron született 1930-ban. Interjúkészítés New York, 2011, V. K. ZS.

volt. Mindig én találtam meg az áfikománt. [...] A szukában megtiszteltetés volt vendéget látni. Elmondhatatlanul szépek voltak ezek az ünnepek. Anyám gyönyörű szép nő volt, sötét haja volt. nem viselt parókát. Nem voltunk nagyon vallásosok, de kósért tartottunk, és ünnepnapon sosem nyitottunk ki. Ünnepekkor mi gyerekek mindenfélét játszottunk, a játékoknak is értelme volt.”³³

„Minden munkácsi zsidó annak rendje és módja szerint megünnepelte az ünnepeket. [...] A legtöbb zsidó minden reggel járt a zsinagógába. Estéknként az esti imára is jártak. Néhányan otthon imádkoztak, ez nem számított elítélendőnek. A zsidó fiúknak minden nap el kellett menniük a zsinagógába imádkozni. A vallásosság általános volt, a szülők elvárták. Anyám még inkább, mint apám, ügyelt arra, hogy minden fia reggel feltétlenül felkösse a tfilint és imádkozzon. [...] Olyan elő nem fordulhatott például, hogy valaki rágyújtott volna szombaton. Egy-egy udvarban több zsidó család is lakott, és mindenki tudta, hogy a szomszéd szeme elől nem lehet elrejtőzni. Az emberek féltek, hogy a szomszédok megszólják őket. Ilyen zsidó udvarok voltak akkoriban. Nem lehetett elbújni, mindenki tudott a másikról, nem lehetett megszegni az általánosan elfogadott normákat, zsidó tradíciókat, vallási törvényeket.”³⁴

A történetekben alig van nyoma Munkácson zajló vallási ellentéteknek, cionista konfliktusoknak vagy a gazdaságtörténet által feltárt szegénységnek. Kárpátalját az alamizsnakérők földjének nevezték, amit a „levegőből élők” (luftmenschen), az adományokból túlélők laknak,³⁵ a történetekben azonban a vallási hagyományosság keretei között a múlt minden nem említett vagy ködösített nehézsége eltűnik a vallásos báj cukormáza alatt: „nagyon szegények lehettünk, mert édesanyám kölcsönből sütötte a kenyeret, [...] de mintha minden nap sábesz lett volna [...] a játékokra emlékszem, minden ünnepnek megvolt a gyerekjátéka, purimkor a kereplő, denderli hanukára. [...] nem voltunk szegények, a család, a hagyományok gazdaggá tettek. Gazdagabbá, mint most vagyunk.”³⁶

A fenti idézetekben a hagyományosság ugyanakkor a gyermekévek aranykorának a rendmértékét is jelöli: identitásban, időben, értékrendszerben feltételezett egykori statikus, biztonságos, rendszer illúzióját kelti. Az ünnepek idillikus emlékfoszlányait a szekuláris túlélők emléktárgyakként, kegytárgyakként őrzik, amelyek a hanyatló, elmúló, kiüresedett idő tapasztalatának ellenszegülhetnek, és amint a történetekben olvasható, a magányos jelenben érzelmi és esztétikai oázist képeznek.

A visszaemlékezések nélkülözhetetlen eleme a pozitív zsidó sztereotípiák sűrítése, ami a nemzetiségi békés együttéléshez hasonlóan a vallási konfliktusokat is kisimítja, a **szegénységet** találékony szorgalmas hétköznappokként szerénységgé szépíti, a nélkülözést összetartó szeretetté írja át, és a szépirodalom, film, festészet, iparművészet motívumaival valódi idillikus chagalli, oppenheimi steti-

³³ V. H. Munkács, Interjúkészítés 2012, Izrael.

³⁴ G. T. Munkács, az interjút készítette: Inna Galina, az interjúkészítés időpontja: 2003. április, az interjút fordította: Jagodics Edit, Centropa.

³⁵ Jelinek, Yeshayahu A.: *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo*, East European Monographs, 2008, 193–195.

³⁶ M. Ch. Beregszász, interjúkészítés 2012, Boston, V. K. Zs.

jellegű jiddiskájtot fest. „A háború előtt felhőtlen boldogságban éltünk. Szegények voltunk, de mindig voltak szegényebbek is, és csütörtökön gyűjtöttük nekik a szombatra valót. Nagy családban nőttünk fel, mindig voltak nálunk nagynénik, unokatestvérek barátok. [...] Nappal hallatszott a sáhrisz mormolása [...] Minden házból hallatszott péntek este a Sálom Álechem... [...] Jom Kipurkor elcsendesült a város, a légy zümmögését is lehetett hallani, és fehérben suhantak a vallásosok. Kittliben.”³⁷

„A zsidóság itt úgy élt, mint egy nagy család, volt szóbeszéd is, de mindenki számíthatott a másikra. a szegényeket segítették, ez meg volt szervezve. A rebbe asztalánál minden szombaton külön volt terítve a szegényeknek, de minden héten mi is befogadtunk valakit, édesanyám tett is félre mindig nekik bárcheszrevalót.”³⁸

„Itt nem tudtuk, mi az, hogy egyedül lenni. Egymás mellett nyüzsögtünk, ismertünk mindenkit, tudtunk mindenkiről mindent. Több család éltünk egy nagy udvaron. Mind zsidók, persze. Nagyon jó volt egy nagy közösség kicsi része lenni. Az életünk a rokonok, barátok között telt, viccelődtünk, nevettünk, ajvékoltunk, de együtt voltunk. Ma már senki sem él ebből a vidám társaságból. Mind megölték őket. [...] Most eltelik a hét, hogy senkivel sem beszélek.”

A visszaemlékezésekben a kárpátaljai színnek tűnhetnek, ám voltaképpen ezek különféle zsidó kulturális interakciókat és létmódokat jelölő **nyelvváltások**, amelyekben a nyelvek retrospektíve emocionális tartalommal, erkölcsi konnotációval töltődnek fel: a jiddis az autenticitás jelölőjeként a zsidó hagyományos életformához kapcsolódást hivatott hangsúlyozni számukra, a cseh a gyors adaptivitást, az orosz a kozmopolitizmust, az angol, francia, latin és görög az irodalmi műveltséget, a német a monarchiával, az orosz, később a Szovjetunióval való szolidaritást, a túlélés ügyeskedését is jelölheti, a magyar a hétköznapok, az asszimiláció nyelve. A szekulárisok számára a héber a történelem új fejezetének nyelve; az európai nyelvi sokszínűség múltjából való felszabadulásként az új generáció lehetősége egy egységes nyelvre. Jellemző a következő nyelvi változatosság:³⁹ „Otthon magyarul beszéltünk, a szüleink egymással még jiddisül, a nagyszüleinkkel mi is csak jiddisül, az iskolában a csehek idején csehül, egymással, mi testvérek abban az időben csak csehül, aztán a mi gyerekeinkkel már csak oroszul, most a nagyobbik unokáim már csak héberül válaszolnak a szüleiknek, a Kijevben élő fiam a családban ukránul beszélnek [...] a fogságban az amerikaiaknak fordítottam franciára. Amikor összejövünk a családdal itt nyáron, már megszokott, hogy 5-6 nyelvet váltogatunk, hogy a kis család értse, vagy a gyerekek ne értsék. [...] amikor Laciékkel (testvérek) Ungvárról beszélünk, az orosz keverjük a csehvel, [...] a fiam azt mondja politikáról csak héberül lehet beszélni, munkáról meg

³⁷ V. S. munkácsi, született 1933-ban.

³⁸ Sch. T. munkácsi, született 1930-ban. Interjúkészítés, New York, 2012, V. K. Zs.

³⁹ Jelinek, Yeshayahu A.: *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo*, East European Monographs, 2008, 27–28.

angolul.”⁴⁰ Vagy: „Otthon jiddisül beszéltünk. Mindannyian jól tudtunk magyarul. 1918 után, amikor a cseh nyelv lett a hivatalos, a szüleim nemigen tudtak megtanulni csehül, a szomszédokkal továbbra is magyarul beszéltek. De mi, gyerekek hamar elsajátítottuk a cseh nyelvet is. Tudtunk még mindannyian ruszinul is.”⁴¹ A kárpátaljai zsidók nyelvváltásainak társadalmi kontextusvizsgálata alátámasztja azt a hipotézist, miszerint az etnicitás, etnikus kultúrák társadalmi interakciókban vizsgálhatóak, a nyelv (és ennek kulturális hozadéka) nem tapad a társadalmi etnikai csoporthoz, nem határolja be, nem rögzíti az etnikai csoportot adott kulturális specifikumokhoz.

„Mi abban különböztünk, hogy mindig tanultunk”

„Reggel elmentünk a héderbe, utána a rendes iskolába, este vissza a héderbe, otthon késő éjjelig tanultunk apánkkal. [...] A tanárok tudták is, hogy nekünk kétszer annyit kell tanulni.”⁴² „Nagybereznán két héder volt [...] Mi pedig, fiúk hároméves korunkban kezdtünk a héderbe járni. Négyéves korunkban már elkezdtek tanulni a héber ábécét, addig meg hallás után tanultuk a héber szavakat. A héderben jiddissel is foglalkoztunk, megtanultunk írni és olvasni, tanultunk a zsidó történelemről, hagyományokról és vallásról. A héderbe hétéves korunkig jártunk, és akkor kezdődött az oktatás az általános iskolában. Nagybereznán nem volt zsidó iskola. Mindannyian, a nővérem is és Leopold öcsém is a nyolcosztályos ukrán iskolába jártunk. Koedukált iskola volt, a fiúk és a lányok együtt tanultak. Az osztályban sok zsidó gyerek volt, és voltak ukránok [rutének] is és magyarok is.”⁴³

„Mi háromszor annyit tanultunk és tízszer többet jártunk iskolába, mint a magyarok vagy a ruszinok. Jártunk héderbe, azok is, akik nem voltunk olyan vallásosok, a héder mellett a rendes iskolába, aztán a szüleink küldtek tovább cseh gimnáziumba, hogy jól tanuljunk meg csehül is, németül is, onnan meg mind elvégeztük a kereskedelmi főiskolát. Legtöbben mentek egyetemre, főiskolába, ahova lehetett, olyan, hogy tanulatlan zsidó, nem volt. A lányok is továbbtanultak. Egyszerű iparos gyerek is így volt nevelve.”⁴⁴

„meg kellett felelnünk, mindig azt hallottuk, hogy a zsidók legfontosabb kötelessége a tanulás, mi ezt visszük magunkkal, bárhová kerültünk, túlélünk, alkalmazkodtunk. [...] a Tórában minden benne van. A melamed azt mondta, olvasd el, el kellett olvasni héberül, de legfontosabb, hogy utána meg kellett magyarázni. Nem mondta, hogy tévedünk, hanem hogy jobban, jobban, mit gondolunk róla, voltunk 6 évesek és magyaráztuk. Aki nem is szeretett tanulni, megtanulta használni az eszét, amikor mindent elvesznek, csak az marad, amit megtanulsz. A másik (világi) iskolában nem kellett gondolkodni, ott bemagoltatták a verset, értem, nem értem, tudjam. El is felejtettem mindent.”⁴⁵

⁴⁰ Sch. J. Ungváron született 1929-ben. 2012-ben Izraelben lejegyzett interjú, V. K. Zs.

⁴¹ S. H. Ungvár, az interjút készítette: Ella Levickaja, az interjúkészítés időpontja: 2004. Az interjút fordította: Jagodics Edit.

⁴² B. T. Nagyberezna, 2012-ben Izraelben lejegyzett interjú, V. K. Zs.

⁴³ S. H. Ungvár, született Nagybereznán. Az interjút készítette: Ella Levickaja. Az interjúkészítés időpontja: 2004. Az interjút fordította: Jagodics Edit.

⁴⁴ A. C. született Munkácson, 1928-ban. Interjúkészítés 2011, V. K. ZS., New York.

⁴⁵ D. T. 1928-ban született Huszt járásban. Interjúkészítés 2012, V.K.ZS., Izrael.

„nekünk ez olyan természetes volt, hogy ebben különbözünk a parasztoktól, hogy ahányan testvérek voltunk, mind hamar mentünk tanulni, három éves korban már küldtek a héderbe. Mások akkor tanultak beszélni, mi már két-három nyelven tanultunk, ettől voltunk zsidók. akkor nem tudtam, hogy ez milyen büszkeség, belenevelődtünk ebbe a morálba.” „Azt mondják, a zsidók mind elvégzik legalább az orvostudományi egyetemet, vagy ügyvédek lesznek, nálunk ez így is volt, én nem tudtam, mert akkor bejöttek a zsidótörvények, de aztán a háború után csak elvégeztem én is, a feleségem is az orvosit. Az én szüleim és az övé is mind orvosok voltak, még az anyja is tanult az orvosin Bécsben, a nagybátyáim is mind tanultak. Ma már az unokáim Izraelből Magyarországra mennek az orvosira, nem tudnak magyarul, de mégis oda mennek, pedig már mind itt születtek Izraelben, a nagyobbik Pestre, a kicsi éppen Nagyváradra.”

Az elszármazott nőkről szóló szakirodalom kiemeli, hogy míg egyrészt a nők azok, akik a családi minihágok és a vallási hagyomány gyakorlatára felügyelnek, ugyanakkor a környező többségi társadalomhoz viszonyítva magasabb arányban tanulnak tovább, és csak látszólag paradox módon ők viszik haza a fogyasztás újdonságait, a lakberendezés, öltözködés, gasztronómia divatjait is.⁴⁶ „Anyám beíratott egy lányok számára létrehozott héderbe. Azt szerette volna, ha megtanulok imádkozni és héberül olvasni. Ennek a hédernek Béjt-Jákob volt a neve. [...] Hatéves koromban beíratk a cseh elemi iskolába, ami egy négyosztályos elemi iskola volt. Volt zsidó iskola is Munkácson, de a szüleink cseh iskolába küldtek minket, mert ez készített elő a kereskedelmi akadémiára. Az elemi iskola után volt egy másik iskola, ami az oktatás második lépcsőfokát jelentette. Az is négy éves volt, utána pedig volt még egy egyéves felkészítő kurzus a kereskedelmi akadémiára.” (G. T.)

„Amikor három éves lettem, a szüleim beíratk egy héderbe. [...] A héderben a foglalkozások fél hétkor kezdődtek, úgyhogy édesanyám minden nap fél hatkor keltett. Annak a hédernek, ahova én jártam, nem volt külön épülete, a tanítás a melamed lakásának egy kicsi, szegényes szobájában folyt, az épület a zsinagóga kertjében volt. [...] A héder első osztályában tanultuk meg az ábécét. A második évben már ismertük az alef-bészt, már tudtunk imákat olvasni. Négyéves kortól imákat olvastunk. A harmadik osztályban, öt-hat éves korunkban kezdtük tanulmányozni a Tórát. Ott ugyanolyan a nyelvezet, mint az imáknál, csak hozzájön még a nekudot. [...] Minden osztályban más rebbe tanított minket, és mindegyikük pontosan az abban az osztályban való tanításra volt fölkészítve. [...] Harmadiktól kezdve a rebbe minden csütörtökön ellenőrizte a tudásunkat. [...] be kellett iratkozni az elemi iskolába. Csehszlovákiában léteztek cseh oktatási nyelvű elemi iskolák zsidó gyermekek számára. Az iskolák koedukáltak voltak, a fiúk és a lányok együtt tanultak. Hatéves kortól fogva párhuzamosan jártunk az iskolába és a héderbe. A iskolában kilenc órakor kezdődött a tanítás. Otthon megreggeliztünk, és szokás szerint a héderbe mentünk, fél hétre.

⁴⁶ Vö erről pl. Kaplan Marion A. *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family, and Identity in Imperial Germany*, Oxford University Press, 1991. Hyman, Paula E.: *Traditionism and Village Jews in 19th-Century Western and Central Europe: Local Persistence and Urban Nostalgia*. In: Jack Wertheimer (ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem. 1993. /191-201.

Imádkoztunk, fél kilencig tanultunk, aztán mentünk az iskolába, [...] aztán hazamentünk ebédelni, és visszamentünk a héderbe. Estig a héderben voltak foglalkozások. Késő este pedig, miután hazamentünk a héderből, nekiültünk a leckének. [...] Az iskola világi volt. Emlékszem, amikor iskolába kerültem, édesapám levágta a pajeszomat, nyilván nem akarta, hogy ily módon elkülönüljek a többiektől, attól tartott, hogy emiatt majd csúfolni fognak. [...] Sok minden, amit az iskolában tanítottak, éles ellentétben állt azzal, amit a héderben tudtam meg, és ez engem összezavart. Emlékszem, egyszer az iskolai természetrajzóra után könnyes szemmel mentem oda édesapámhoz, és ezt kérdeztem tőle: »A rebbe azt mondja, hogy Isten hat nap alatt teremtette a világot, az iskolában pedig teljesen mást meséltek nekünk. Az egyik a másikkal nem fér össze. Kinek higgyek, a rebbének vagy a tanárnak?« [...] Azt mondta: »Hallgasd meg mindkettőt. Amit a rebbe mond neked, azt tanuld meg a héder számára, azt pedig, amit a tanár követel meg tőled, tanuld meg az iskolának. Ha felnősz, majd rájössz, hogy s mint van ez.« Az iskolában kitűnő tanuló voltam, és a héderben is elég jól teljesítettem, így hát különösebb probléma nem volt velem. Szombaton a nagyapám mindig várta, mikor megyek már hozzájuk, és ellenőrizte, mit tanultam a héderben azon a héten. Ha elégedett volt velem, cukorkát kaptam tőle.”⁴⁷

„Kicsi gyerek korunktól belénk volt nevelve, hogy otthon jiddisül mit tanulunk, a héderbe héberül és jiddisül mit, és az iskolában mást, aztán jesivába mentem, de utána filozófiát is tanultam. Utána mégis jogász lettem. Apám mondta, fiam, ameddig a jogász diplomád nincs meg, addig szót sem tudsz érteni itthon. Egy igazán jó Talmud-magyarázónak mindenhez kell érteni. A Talmudban minden benne van. Ez nem közhely, nálunk a jogtudomány a családi beszélgetések része volt, ez nagy különbség volt köztünk és a haszidok között, mi ismertük ezt is, azt is, ők csak a vallásos tanulást tartották fontosnak. Mi olvastuk a híreket, az újságot akkor is.”⁴⁸

A zsidó oktatásügy viszontagságos történetében⁴⁹ a kárpátaljai zsidó oktatás sajátosan alakult. Az interjúk szubjektívizálása a statisztikákkal ellentétben építkezik, amelyek szerint Kárpátalján az iskoláztatás a régió zsidó lakta területeihez képest alacsonyabb volt, a visszaemlékezők mégis a tanulást életük központi értékének, feladatának, sokszor mentsváruknak tekintették, mintegy nem haszid identitásuk zsidó differentia specificájaként idézik fel. A szigorú, változatos iskolai örökség az élettörténetekben rendkívül domináns szerepet kap, a gyerekkor elbeszélésének mintegy egyharmadát teszi ki, a stetl felidézésének közvetlen asszociációs láncába sodródva. A konvertálható vallási oktatás hangsúlyozása, a talmudi logika érvényesítése későbbi világi pályákon talán éppen azért értékelődik fel a pozitív zsidó sztereotípiák és a „nehéz, de boldog” gyerekkor képzetében, hogy a jelen felől értelmet, létjogosultságot nyerjen az elődök által megteremtett, majd elveszett paradicsom működtetésébe fektetett szellemi, spirituális energia. Azok számára is, akik soha utána nem használták a vallási tudást.

⁴⁷ E. G. 1923-ban született Munkácson. Centropa, az interjút készítette Galina Ivana, fordította Jagodics Edit.

⁴⁸ V. P. Huszton született 1927-ben, interjúkészítés V. K. ZS. New York 2011.

⁴⁹ Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850*, Gondolat, Budapest, 2005

Az utólagos értéktöltetthez járul az interjúalanyok által említett két pozitív zsidó sztereotípiára (a zsidók magas iskolázottsága, illetve Izraelben a Szovjetunió területéről alijázottak műveltségének, tudományos kvalifikációjának pozitív megítélése). A két hasonló pozitív sztereotípiára egymást erősítő kontaminálódása az újrakezdők identitásépítésében hangsúlyos szerepet kap.

A gettó autenticitása

A steti-nosztalgia egyik szervezőeleme a veszteségérzet, a veszteségre adott reakció, az autentikus értékek, autentikus múlt keresése, megteremtése, „újráfeltalálása”. A hagyomány az adott statikus (egykor, az aranykorban) változatlanul képzelt igazságából indul ki. A kulturális viselkedés, kulturális emlékezet általában az első ismert formát gondolja el „eredetinek”, valódinak, vagy azt tartja „igazán” hagyományosnak, ahogy a jelenséget három generációval előbb látta, ahogy a mindenkori nagyszülők eljártak. A korai néprajztudomány feltételezése is hasonlóan vetítette ki az értelmiségi réteg autenticitás-kereső pszichológiai igényét a népi kultúra adott esztétikus elemeire, autentikusnak, romlatlanul, tisztának címkézve a társadalomtörténetből kiragadott kulturális jelenségek adott pillanatképét, minden további kulturális változást hamisításnak, hanyatlásnak, pusztulásnak ítélve.⁵⁰ A régi munkácsiak, beregszásziak, ungváriak „igazi zsidók” voltak, életformájuk, gyötreimük spirituális és intellektuális nagyságukat jelentik, az elszármazott szekulárisok számára a zsidóság európai autenticitását. A New York-i munkácsi közösségre mondja B. E.: „Ezek itt nem igazi haszidok már, azt se tudják, eszik vagy isszák, itt nőttek fel mind New Yorkban, legtöbbjük sohasem volt otthon.” Egy másik adatközlő, D. T. ugyanerről: „Munkácson mi az igazi haszidokat láttuk. [...] ezek itt chábádnnyikok. De itt New Yorkban a munkácsi rebe követői sem igazi munkácsi haszidok már.” Egy Washingtonban letelepedett munkácsi férfi: „El sem megyek itt zsinagógába, csak felidegesítem magam. Nem csinálják jól, azt nem úgy kell. [...] Mégiscsak a munkácsi rebénél tanultam.” „Akkor mi igazából tartottuk a szombatot, nem volt automata lámpa, sábeszlift, meg mit tudom én, esetleg jött a sábesz goj segíteni.” „Az valódi zsidó közösség volt, nem úgy mint itt. Minden csütörtökön az udvarra kitettük a szegényeknek az adományt, ha kellett valami, mentünk át, ha elutaztunk, mindenhol várt valaki, nagyon nagy volt a család.” Az otthon, a lieux de memoire-ből való közvetlen tapasztalati részesedés írja fölül a mások hagyományosságához való jogát, függetlenül ezek ún. „egyetemes” zsidó vallási tudásától. Deutsch Gábor *Képeslapok a múltból* c. visszaemlékezéseiben Ungvári Vili bácsi Budapesten egyik zsinagógáról a másokra járva keresi az „otthoni igazi” jiddis nyelvet. Egyik zsinagógában sem talál rá a kiejtés otthoni ízére, kiábrándulva és megkeseredve veszekszik az emberekkel.⁵¹ Hasonlóan reménytelenül a gyerekkor autentikus ízeit keresve: „Kerestem a pontos receptet, [...] mindenhol kipróbálom, ha megyünk vissza és elkérem a receptet, de pont úgy csinálom,

⁵⁰ Bendix Regina: *In Search of Authenticity*, The University of Wisconsin Press, 1997; Shills Edward: *Tradition*, The University of Chicago Press, 1981

⁵¹ Deutsch Gábor: *Képeslapok a múltból*, Gabbiano Print, Budapest, 2010, 158

teljesen egyszerű, de azóta sem ettem olyan látkét, amit a nagyanyám sült Hanukára. [...] A lábos lehetett más, vagy a tűzhely, nem tudom...”

Az lieux de memoire autenticitásának mítosza olyan „ahistorikus helytörténetet” tart fenn az emlékezőkben, amelyre a jelen történetiségéből van szükség a jövő számára. Noha a legtöbb interjúban a kárpátaljai életforma muzealizált zárványként tételeződik, még a legmagányosabb, legidősebb és utód nélkül maradt elszármazott története is jövőorientált: azzal a nem titkolt céllal mondják el újra és újra, hogy az alulnézet mikro-történeteinek keresztül a múlt valamiképp kommunikálhatóvá váljon, vagy legalábbis palackozva legyen egy esetleges jövőbeli megértés számára. „Három évvel ezelőtt Tilda és én Auschwitzba utaztunk egy csoporttal a hmelnyci Heszedből. Én voltam a csoport rabbija, nekem kellett kádist mondanom az Auschwitzban elhunytakért. Beszéltem a csoport tagjainak arról, hogy mi történt velünk, és mi lett a családunk sorsa. Ebben a csoportban mi voltunk az egyetlenek, akik nem hallomásból ismerték Auschwitzot, a többiek Ukrajna különböző gettóit járták meg. Nagyon nehéz volt ez az út számunkra. Amikor a kádist mondtam, Tilda azt hitte, hogy ott helyben meghalok: remegett a lábam, remegett a kezem, elcsuklott a hangom. Nagyon félelmetes volt. Persze azért próbáltam tartani magam, hiszen nem voltam egyedül. A tárlatvezető meghallotta, hogy Tildával magyarul beszélünk egymással, azt gondolta, hogy Magyarországról jöttünk, és átvitt minket a magyar terembe. Ott az összes falat beborítva, ábécé rendben vannak fölírva a nevek. A plafontól egészen a padlóig. Megtaláltam közöttük édesapám és Jidl bácsikám nevét. Nem tudom, hogyan éltem túl azt a percet. A neveik lent voltak. Lehajoltam, amikor olvastam a listát, elestem, és nem tudtam fölkelni. Még emlékezni is szörnyű rá. De emlékezni kell rá, és el kell mesélni, hogy soha ne ismétlődjön meg.”⁵²

Oda többet soha nem mennék vissza

„Kárpátaljára soha többet nem mentem vissza, de még Pestre sem. Volt rá alkalom, a barátok szerveztek kirándulást, mentek. [...] Nekem nincs erőm. [...] Egyszer elmondtam már mi történt. Felvették videóra, ha kérdezik, ott van, ezt nincs miért itt megint kinyitni. Elmondtam, eltelt, nem lehet ezt minden nap ébren tartani.”⁵³

„Nem tudnék soha visszamenni Munkácsra. Amikor hazajöttem Auschwitzból, egy hétig szomszédoknál aludtam, nem lehetett abba az udvarba már bemenni. Laktak már ott, de nem azért, nem is akartam küzdeni. Hatalmas szoba volt, nagy zöld ebédlőasztallal a közepén, mindenkinek megvolt a helye. Senki sem jött haza. Hogy menjen vissza az ember? Nem csak az emberek veszték oda, egy egész élet, egész világ, Európa egyik arca tűnt el. [...] Egyik nagynéném jött vissza.”⁵⁴

„Sem én, sem feleségem soha többet nem akartunk Ungvárra látogatni. A feleségemmel, [...] ha nem

⁵² E. G. Született Munkácson 1923-ban, az interjút készítette: Inna Galina, az interjúkészítés időpontja: 2003. április, az interjút fordította: Jagodics Edit.

⁵³ C. R. Beregszász, 1929-ben született, New York 2011.

⁵⁴ O. I. Beregszász, 1924-ben született, Boston 2011.

muszáj, nem is beszélünk többet magyarul. Igaz, jiddisül sem sokat, már csak viccből. Magyarul nem is akarok. Tanulj meg héberül, ez már egy új világ.”⁵⁵

Az „idehaza” és „odahaza”⁵⁶ eddig tárgyalt erőteljes ellentéte jön létre, amikor a túlélők alijázás, emigrálás után tudatosan nem akarnak visszamenni arra a helyre, amely már nem az a hely, kicsúszik az emlékek alól a tér fizikai realitása. Míg az előző történetekben a nosztalgikus térbeliesített emlékek rekonstrukció koherenciát teremtett a családtörténetben, nehézkes érzelmi attitűdökkel, de integrálta a múltat a jelenbe, a tudatos hallgatás, tagadás, felejtés, törlés, elfordulás szándéka nem teszi el nem mondottá a történetet, csak éppen a trauma-elfojtás keretében „mondja” el: „ezt” nem tudom elmondani, „oda” nem tudok visszatérni. (Számptalan kísértetiesen hasonló történet van arról, hogy a túlélők a háború után leírják a történeteket, vagy a táborban vezetnek naplót, majd ezt félretéve soha többet nem beszélnek az élményeikről. Majdnem mindegyik ilyen esetben valamilyen véletlen során derül fény a naplóra).⁵⁷ Az emlékezés alakzatai egy térbeli hely kapcsán öltönek alakot, ez esetben az emlékek helyei a tér asszociációs láncával magukkal ragadják azt, ami ebből a sodrásból kimarad, már csak olyan foszlány, ami tudatosan szaggatott.⁵⁸

A másik oldalon találjuk a szekulárisok szimbolikus hagyomány revival kísérleteit, amelyek zsidó identitás funkciója főként az Amerikába kivándorlók és a Kárpátalján maradtak körében jelentős. Az újonnan „újragyakorolt” emlékezőrituálékkal, akárhol legyenek is, az autenticitástól távolinak idegen, új környezetben teremtenek otthonosságot: „40 év múlva újra kaddist mondtam”. „A gyerekeimnek egynek sem volt zsidó esküvője, de az unokáimnak igen.” „A kisebbikkel gyertyát gyújtok, pedig soha azelőtt nem tettem, csak gyerekkoromban.” A zsidó identitáspolitika instrumentális lehetőségei biztosítják, hogy nemcsak az elszármazottaknak, hanem az otthon maradt munkácsi, ungvári, beregszászi, huszti családtörténeteknek is legyen még „zsidó fejezete”.⁵⁹ Közösségszervező szervezetek érkeznek, kisebb közösségeket működtetnek a nem vallásosak körében is a közösségi rituálékon keresztül. Nyilván nem lehet „visszatérni” a hagyományba, hiszen a hagyomány a társadalmi interakciókban a történelmi, politikai folyamatokkal változott, inkább a „longue durée” hagyomány-képzetbe⁶⁰ szimbolikus idézési technikákkal történik visszalépés, amelyet már a „revival politika” szervez.

⁵⁵ F. T. Született Várpalánkán 1933-ban. Az interjú 2011-ben készült, Izraelben.

⁵⁶ A terminust I. Braudel kapcsán Gábor György: *Az otthon idegensége – az idegenség otthonossága*, Világosság, 2007, 11-12, 77. Vö. Braudel, Fernand: *Történelem és társadalomtudományok – A hosszú időtartam*, Századok, 1972, 988–1012.

⁵⁷ Louise Vasvári... György Péter: *Apám helyett*, Magvető, 2011.

⁵⁸ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, Budapest, 1999, 39.

⁵⁹ Klier, D. John: *The Jewish Press and the Jewish Identity: Leningrad/St. Petersburg 1989–1992*, in: *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond*, Ed. Gitelman–Barry–Kovács, Central European University Press, Budapest, 2003, 139-15; Rékai Miklós: *A munkácsi zsidók „terített asztala”*, Osiris, Budapest, 1997

⁶⁰ Braudel, Fernand: *Történelem és társadalomtudományok – A hosszú időtartam*, Századok, 1972. 988–1012.